

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 53, Haziran/June 2025, 23-44

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/90764>

ISSN 2791-6812

Şehir Tarihi Kaynağı Olarak Şiirler: Bitlis Örneği

Poetry as a Source of Urban History: The Case of Bitlis

Yazar Bilgisi Author Information	
İbrahim BARCA (İB) Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bitlis, Türkiye Assoc. Prof., Bitlis Eren University Faculty of Theology, Bitlis, Türkiye ibarca@beu.edu.tr, www.orcid.org/0000-0003-0835-9061	
Muhammed UĞURLU (MU) Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bitlis, Türkiye Asst. Prof., Bitlis Eren University Faculty of Theology, Bitlis, Türkiye mugurlu@beu.edu.tr, www.orcid.org/0000-0002 4614-5657	
Yazar Katkıları Author Contributions	Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: İB: (%50), MU: (%50) Veri Toplanması / Data Collection: İB: (%50), MU: (%50) Veri Analizi / Data Analysis: İB: (%50), MU: (%50) Makalenin Yazımı / Writing: İB: (%50), MU: (%50) Gönderme ve Revizyon / Submission and Revision: İB: (%50), MU: (%50)

Makale Bilgisi Article Information	
Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazarlar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Authors declare that they get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazarlar bu çalışmayla ilgili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Authors declare that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1519860
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
21 Temmuz/July 2024	3 Şubat/February 2025

Öz

İlk örnekleri İran-Irak ve Mezopotamya gibi yerlerde görülen şehirler, temelde içinde yaşayan ve biraraya gelmiş insanları korumak ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuştur. Geçmiş çok eski zamanlara tekabül eden şehirler, sosyo-kültürel hayatın, din yaşantısının, ekonominin yoğunlaştığı alanlar olarak toplumsal hayatın merkezini oluşturmaktadır. İnsanların hayatında ve birçok özelliklerinde önemli bir yeri ve etkisi olan şehirler, insanların edebi, ilmi ve bilimsel ürünlerine de konu olmuştur.

Söz konusu ürünlerden birisi de şehir tarihçiliğidir. Şehir tarihçiliğinin en eski örneklerine Doğu Süryani dünyasında rastlanmaktadır. 6. yüzyılda kaleme alınmış Urhoy Kroniği (Urfa-Edessa kroniği) şehir ve bölge tarihine örnek olarak gösterilebilir. Batıda 11. yüzyılda bazı yerel psikoposların başta Milan ve Bologna olmak üzere şehri övmek için yazdıkları eserler, Batı şehir tarihçiliğinin ilk nüveleridir. Doğu İslam dünyasındaki ilk şehir tarihi eseri Hasan el-Basrî'nin *Fezâilü Mekke* adlı eseri olarak kabul edilir. Günümüze kadar hem doğuda hem batıda birçok şehir tarihi eserleri kaleme alınmıştır. Zaman içerisinde şehirlerin, bilimin ve bilimsel yöntemlerin gelişmesiyle şehir tarihçiliği içerik, muhteva ve kaynak olarak değişim göstermiş ve genişlemiştir.

Klasik İslam şehir ve bölge tarihi eserleri şehirlere ait birçok malumatı barındırmaktadır. Şehirlerin ismi, kuruluşu, fethedilişi, özellikleri, doğal ve dini mekânları, yeryüzü şekilleri, sakinleri, ekonomik, siyasi ve sosyal hayatı, sanat ve mimari eserleri, önemli olayları ve kişileri gibi konular bunlardan bazılarıdır. Şehir tarihçileri bir tarihçi olmaları hasebiyle konu edindikleri şehre ait bilgi veren her kaynaktan istifade etmişlerdir. Bu kaynaklardan birisi de insanların şehirlere dair yazmış oldukları şiirlerdir. Orta Çağ'da kaleme alınmış birçok İslam şehir tarihi eserinde bir şekilde şehre ait bilgiler veren şiirlere yer verilmiştir.

Bu makalede Bitlis şehir tarihine kaynaklık yapmaları bakımından Bitlis ile ilgili şiirler ele alınmıştır. Bu şiirlerden yola çıkarak Bitlis'in tarihi özellikleri ve Bitlis'e ait tarihi bilgiler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İbnu'z-Zarîf, Mevlana Abdullâk, Şair Mahmudoglu, Şerefhân-ı Bidlîsî, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Müştak Baba, Diyarbakırlı Azmî ve Alvarlı Efe mezkûr şiirleri tespit edilen ve kendilerinden istifade edilen şairlerdir. Bitlisli ve Bitlisli olmayan bu şairlerden kimisi -örneğin İbnu'z-Zarîf- Bitlis'in kendilerinde ortaya çıkarmış oldukları ve onlara yaşattıkları değişik duyguları zikretmiştir. Kimisi de coğrafyası, soğuk su kaynakları, dereleri ve çayları, havası ve iklimi, bahçe ve bağları, çiçek ve ağaçları, dağları ve ovaları, meyve ve sebzeleri, sokak ve mahalleleri ile bazı âdet ve gelenekleri, kültürel ve sosyal hayatını, konu edinmişlerdir. Bitlis'te bulunan bazı tarihi ve dini eserler; Bitlis insanının bazı özellikleri ile Bitlis'e ve Bitlis'te yaşamış bazı kişilere duyulan sevgi ve hasret de şiirlerde yer alan diğer unsurlardandır. Bu meyanda mutasavvıfların şeyhlerine duymuş olduğu muhabbet ve o muhabbetle şeyhinin şehrine duyulan hasret dikkate değerdir. Çalışmanın özgün taraflarından biri bugüne kadar gün yüzüne çıkmamış olan Bitlis hakkındaki bazı şiirlerin tespit edilip tanıtılması olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Şehir Tarihi, Bitlis, Bitlis Tarihi, Bitlis Şiirleri

Abstract

The first examples of cities were seen in such places as Iran, Iraq and Mesopotamia; they were basically established to protect people who gathered and lived in them and met their needs. Having a history that can be traced back to ancient times, cities form the center of social life as areas which socio-cultural life, religious life and economy center around. Assuming an important place and impact on people's lives and characteristics, cities have also been a subject of literary and scholarly works.

One of these is the works of urban historiography. The oldest examples of city historiography can be found in the East Syriac world. The Chronicle of Edessa, written in the sixth century, is an example of urban and regional history. In the West, the works written by some local bishops in the 11th century to praise cities, particularly Milan and Bologna, are the earliest core of Western urban historiography. The first work of urban history in the Eastern Islamic world is considered to be al-Hasan al-Basrī's work titled the Virtues of Makkah (Fazail-i Makkah). Many works of urban history have been written both in the East and the West so far. With the development of cities, science and scientific methods, urban historiography has evolved and expanded over time, in terms of its content, scope and sources.

Classical Islamic works of urban and regional history contain abundant information about cities, including, but not limited to, the name of the city, its foundation, conquest, characteristics, natural and religious sites in it, its landscape, inhabitants, economic life, political life, social life, art, architectural works and important events that took place in it. Being historians, scholars who study cities have benefited from every source that provides information about the city they are interested in. One of these sources is poetry about cities. The historical records of many Islamic cities written in the Middle Ages include poetry that provide information about the city in some way.

The present study discusses poems about Bitlis, in terms of being a source of the urban history of Bitlis. Based on these poems, the study reveals information about the historical properties of Bitlis. Ibn al-Zarīf, Mawlānā 'Abd al-Hallāq, Shā'ir Mahmūdōğlu, Sharafkhān-i Bidlīsī, Erzurumlu İbrāhīm Haqqī, Mushtāq Baba, Diyarbakırlı 'Azmi and Alvarlı Efe are among the poets whose poems were identified and used this study. Some of these poets from Bitlis and other cities, such as Ibn al-Zarīf, described different feelings that Bitlis evoked in them. Some of them wrote about its geography, cold springs, creeks, streams, weather, climate, gardens, vineyards, flowers, trees, mountains, plains, fruits, vegetables, streets, neighborhoods, customs, traditions and cultural and social life. Some historical and religious artefacts in Bitlis, some characteristics of its people, love and longing for Bitlis and some people who lived in Bitlis are among other issues mentioned in the poems. The deep love that the Sufis felt for their sheikhs and the longing for the city where their sheikh lived are a remarkable theme in the poems. One of the key contributions of the present study is the identification and introduction of some poems about Bitlis that have not come to light until today.

Keywords: Islamic History, City History, Bitlis, History of Bitlis, Poetry of Bitlis

Giriş

Birçok farklı medeniyet ve kültüre ev sahipliği yapmış olan Bitlis, kendisine has olan yeryüzü şekilleri, coğrafi konumu, iklimi, havası-suyu ve benzeri özellikleri ile birçok farklı dilde ve düşüncede, edebi ve ilmi manada bugüne değin var olmuştur. Bölgesinde yaşayanlar bir tarafa geçici bir süreliğine kendisinde ikamet edenlerin bile hatıralarında, muhayyilelerinde ve rüyalarında önemli bir yer edinmiş ve iz bırakmış olan Bitlis şehri hakkında Müslüman ilim adamları tarafından geçmişte telif edilmiş müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu yüzden Cumhuriyet öncesi Bitlis ile ilgili bilgilere genellikle klasik İslam tarihi, fütihat, buldan, seyahatname türü eserler, Osmanlı döneminde tutulan arşiv belgeleri, Osmanlı son döneminde Avrupalı ve Ermeniler tarafından yazılan eserlerde rastlanmaktadır.

Günümüzde ülkemizde özellikle turistik cazibeyi artırma ve marka şehir kılma gibi sebeplerle genelde yerleşim yerlerine özelde ise şehirlere duyulan ilgi ve alakanın artması neticesinde şehirle ilgili başta şehir tarihleri kapsamında olmak üzere değişik birçok çalışma yapılmaktadır. Bitlis şehri de bu çalışmalardan nasibini almaktadır. Ancak genel manada şehir tarihi çalışmalarında şiirlerden gereği kadar istifade edilmediği ve şiirlere pek yer verilmediği görülmüştür. Bunun yanında modern dönemde Bitlis şairlerini ve şiirlerini içeren herhangi bir şair antolojisine rastlanmadığı gibi Bitlis ile ilgili klasik tüm şiirleri biraraya getirmiş bir çalışma da hâlihazırda bulunmamaktadır. Hâlbuki başka şehirler söz konusu olduğunda bu türden çalışmaların yapılmış olduğu görülmektedir. XVI. yüzyıl edip ve şairlerinden Lâtîfî'nin *Evsâf-ı İstanbul*,¹ Ata Terzibaşı'nın *Kerkük Şairleri*,² Asaf Halet Çelebi'nin *Divan Şiirinde İstanbul*; Hasan Akay'ın *Fatih'ten Günümüze Şairlerin Gözüyle İstanbul*³ bu türden çalışmalara örnek olarak verilebilir.

Bu makalede sadece içinde Bitlis adının geçtiği, Bitlis'in konu edinildiği ve bir şekilde Bitlis'ten bahseden İslamiyet dönemi ve Cumhuriyet öncesi klasik şiirler konu edinildi. Bu kapsamda İbnu'z-Zarîf Ebu'r-Rizâ el-Fazl b. Mansûr'un Bitlis ile ilgili Arapça yazılmış şiiri ulaşılan en eski şiir oldu. İbnu'z-Zarîf dışında geçmişten bugüne Mevlana Abdulhallâk, Şair Mahmudoglu, Şerefhân-ı Bidlîsî, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Müştak Baba ve Alvarlı Efe gibi şahsiyetlerin şiirleri tespit edilebildi. Bu zevatın klasik şiirlerinden yola çıkılarak Cumhuriyet öncesi Bitlis şehrinin özelliklerine dair bilgilerin elde edilmesine çalışılan bu makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde şehir ve şehir tarihçiliği hakkında ön hazırlık mesabesinde bazı malumat serdedildi. İkinci bölümde Bitlis'in tarihi hakkında özet bilgiler sunuldu. Üçüncü ve son bölümde ise şehir tarihine kaynaklıkları itibarıyla mezkûr şairlere ve onların şiirlerine yer verildi.

1. Şehir ve Şehir Tarihçiliği

Tarihi çok eskilere dayanan şehirler, insanların tüm tehlikelerden korundukları ve her türlü ihtiyaçlarının karşılandığı yerleşim yerleridir.⁴ Şehir, farklı saiklerle kurulmuş olsa da zamanla mezkûr tanımdaki hüviyete haiz olmuştur. Bu aslî fonksiyonunu gerçekleştirilemeyen şehirler, zamanla şehir olma özelliğini kaybeder ve yerlerini başka

¹ Lâtîfî, *Evsâf-ı İstanbul*, haz. Nermin Sürer (İstanbul: Baha Matbaası, 1977), 5.

² Ata Terzibaşı, *Kerkük Şairleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013). Bu eser Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır.

³ Hasan Akay, *Fatih'ten Günümüze Şairlerin Gözüyle İstanbul* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1997).

⁴ Geniş bilgi için bkz. Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-bilâd* (Beyrut: Dâru Sâdır, trz.), 7-8.

şehirlere bırakır. Nitekim şu an dünyamızda tarihi çok eskiye dayanan ve ilk kurulduğu günden itibaren şehir olma özelliğini devam ettiren şehirler bulunduğu gibi tarihe karışmış şehirler de mevcuttur.

Şehirler ve birkaç şehri barındıran bölgelere ait özellikler tarih ilmi gibi birçok ilmi disiplinin konusu olduğu gibi edebiyat, sanat ve felsefi yapıtlarda da kendisine yer bulmuştur. Nitekim şehirler ilk ortaya çıkışı ve gelişimi; beşerî ve fiziki yapısı; ilmi, idari, iktisadi, hukuki, sıhhi, felsefi, folklorel, sanatsal düşünce, eylemler ve yapıtları; sosyal yaşam, topluluklar ve etkinlikleri; nüfusu, dinî, askeri ve sivil mimarisi; iklimi, suları, yerleşim yerleri ve yeryüzü şekilleri gibi şehri şehir kılan birçok özelliğe sahiptir. Genel tarih yazımının bir alt dalı olan şehir tarihçiliği bir veya birkaç şehri kapsayan bölgelerin özelliklerinin tümünü, bazılarını ya da bir özelliğini konu edinir.

Doğuda Süryaniler evrensel çapta dünya tarihi ele alan kronikler yazdıkları gibi yerel düzeyde bir bölgenin veya şehrin dinî, siyasi, askeri ve ekonomik olaylarını kaydetmişlerdir. Mezkûr yerel kroniklerde evrensel nitelikteki olaylar ve durumların sıklıkla yer aldığı belirtilmelidir. Buna VI. yüzyılda kaleme alınmış Urhoy Kroniği (Urfa-Edessa kroniği) örnek verilebilir.⁵ İslam âleminde şehir tarihçiliği genelde Hasen el-Basrî'nin (ö. 110/728) *Fezâilu Mekke* adlı risalesi ile başlatılır.⁶ Batıda ise 11. yüzyılda bazı yerel psikoposların başta Milan ve Bologna olmak üzere bazı şehirleri övmek için yazdıkları eserler Batı şehir tarihçiliğinin ilk nüveleridir denilebilir. Devamla 12. ve 13. yüzyıllarda İtalya'da kâtip ve noterlerin, Mendicant Orders gibi bazı tarikatların üyeleri tarafından şehir tarihçiliğinin ilk örnekleri sayılabilecek bazı yıllıklar ve kronikler yazılmıştır.⁷ Avrupada modern dönem öncesinde lonca sicilindeki basit notlar, soylu bir aile için yazılmış ayrıntılı hanedan sembollerini içeren lüks yazmalar, profesyonel bir kâtipin resmi bir şehir kroniğine kaydettiği yasal olarak temellendirilmiş siyasi yazılar şehir tarihçiliğinin müstakil bir ilim dalı haline gelmeden önceki örnekleri sayılabilir.⁸ Bunların yanında ayrıca ortaçağın sonlarına doğru 1420'de İsviçre'nin Bern ve yine yakın tarihlerde Fransa'nın Strazburg şehirlerinin; 1580 yılında İsviçre'nin Basel kasabasının, 1482 yılında Belçika'nın ortaçağ şehir vekayinameleri eserleri yazıldı.⁹

Tarih ilminin alt dallarından olan şehir tarihçiliği genel manada tarih ilminin amacına sahiptir ve tarih ilminin yöntemlerini kullanmaktadır. Ancak şehir tarihlerinde bir şehrin dününe olduğu gibi bugününe de yer verilir ve verilmelidir. Şehir tarihi eserlerinin mezkûr özellikleri onları; şehir veya şehirler hakkında bilgiler veren biyografi, seyahatname, gezi, hatırat, tarihi coğrafya, bölgesel coğrafya, eğitim tarihi, şehir monografisi, sosyal

⁵ Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ* (İstanbul: Divan Kitap, 2006), 48, 73.

⁶ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebl'l-Arabî*. trc. Abdülhalîm en-Neccâr (Kahire: Dârü'l-Me'arif, trz.), 1/258; Fuat, *Târîhu't-türâsî'l-Arabî*. trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi-Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Sü'ûd el-İslâmiyye, 1991), 4: 11.

⁷ Jan Dumolyn and Anne-Laure Van Bruaene, "Urban Historiography in Late Medieval and Early Modern Europe", *Urban History Writing in North-Western Europe (15th–16th centuries)*, Edited by Bram Caers, Lisa Demets and Tineke Van Gassen (Belgium: Brepols Publishers 2019), 9.

⁸ Dumolyn and Bruaene, "Urban Historiography in Late Medieval and Early Modern Europe", 23.

⁹ Marco Tomaszewski, "The Edition Basler Chroniken and the Beinhheim Manuscript", *Urban History Writing in North-Western Europe (15th–16th centuries)*, Edited by Bram Caers, Lisa Demets and Tineke Van Gassen (Belgium: Brepols Publishers, 2019 n.v., Turnhout), 27; Bram Caers and Lisa Demets, "Urban History Writing in Late Medieval Bruges and Mechelen", *Urban History Writing in North-Western Europe (15th–16th centuries)*, Edited by Bram Caers, Lisa Demets and Tineke Van Gassen (Belgium: Brepols Publishers 2019), 138.

topografya, şehrengiz ve şehirlerle ilgili kaleme alınmış diğer edebi ve tarihi eserlerden ayırır. Hatta “şehirlerin tarihi” adlı çalışmalardan bile ayırır. Zira şehirlerin tarihinde başlangıcından bu yana tüm şehirlerin ve bir bütün olarak şehirleşmenin geçmişi söz konusudur. Yine anlaşılacağı üzere başında veya başlıkta bir şehir veya bölge ismi bulunan her eser veya çalışma –şehir tarihinin kaynaklarından ve/veya yardımcı unsurlarından olsa da- bir şehir tarihi eseri ve çalışması addedilmemelidir.

Şehir ve bölgeler hakkında bilgi veren her türlü eser ve çalışma; yazılı ve sözlü her türlü belge şehir tarihçisinin kaynaklarını ve yardımcılarını oluşturur. Resim, minyatür ve mimari planlar, mezarlık ve kabirler, arkeolojik buluntular, kitabeler, sikkeler, edebî eserler; biyografi, eğitim tarihi, tarihi coğrafya, şehir coğrafyası, bölgesel coğrafya, coğrafi ansiklopediler, siyasi tarih, şehir monografileri, otobiyografi, yabancı ülke vatandaşlarının resmi veya özel yazıları ve raporları, nüfus sayımları, seyahatname, gezi, mektup, anı, hatırat eserleri yazılı ve görsel kaynaklara; destan, hikâye, ninni ve masallar, şiir ve şarkılar ise sözlü kaynaklar grubuna dâhil edilebilir. Zira bu gibi sözlü anlatılarda, şehir veya şehre ait unsurlardan herhangi birine veya onun özelliklerine dair çok önemli bilgilere rastlanılabilir. Osmanlı dönemindeki bir şehrin veya bölgenin tarihi bağlamında zikredilen kaynakların yanısıra temettuat, hurûfat, tahrir defterleri, şeriyye sicilleri ve salnameler gibi arşiv belgeleri de önemli kaynak ve yardımcı unsurlardandır. Bu sayılanların yanında şehir tarihçisinin kendi gözlem, tespit, tanıklık ve tecrübeleri de yine şehir tarihi yazıcılığının kaynaklarındandır.

Türkiye sınırları içinde olan şehirlere ve bölgelere dair geçmişten günümüze birçok şehir tarihi eseri kaleme alınmıştır. Klasik sayılabilecek bazı eserlere şöyle örnekler verilebilir: İbn Bessâm Ebü'l-Hasen Alî eş-Şenterinî'nin *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*,¹⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Allân b. Abdîrahmân el-Harrânî'nin *Târîhu'l-Cezîre*,¹¹ İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhim İbn Şeddâd'ın *A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*,¹² et-Tabîb Ebû Hafs Ömer b. el-Hızır İlalmış et-Türkî'nin *Kitâbu Târîhi Düneysir*,¹³ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî'nin *Târîhu Meyyâfârkîn ve Amid*,¹⁴ Abu Bakr-i Tihriânî'nin *Kitâb-i Diyârbekriyye*,¹⁵ Alî Emîrî'nin *Mir'âtü'l-fevâid fî terâcimi meşâhiri Âmid*,¹⁶ Süleymân b. Halîl'in *et-Tuhfetü's-seniyye fî târîhi'l-Konstantiniyye*.¹⁷

¹⁰ İbn Bessâm Ebü'l-Hasen Alî eş-Şenterinî, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1997), 4.

¹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/237.

¹² İbn Şeddâd, İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhim, *A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-el-Cezîre*, thk. *Yahyâ Zekeriyâ Abbâre* (Dımaşk: İhyâ'ü't-Türâsi'l-Arabî, 1988).

¹³ et-Tabîb Ebû Hafs Ömer b. el-Hızır İlalmış et-Türkî, *Kitâbu Târîhi Düneysir*, thk. İbrâhîm Sâlih (Dımaşk: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 209; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. eş-Şeyh Zeynüddîn Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî el-Kâhîrî eş-Şafîî, *el-İ'lân bi't-tevbih limen zemme et-târîh*, thk. Franz Rüzensal (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, trz.), 264. Düneysir bugünkü Kızıltepe'dir.

¹⁴ Ahmed b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârkîn ve Amid*, thk. Kerîm Fârûk el-Hûlî ve Yûsuf Baluken (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2014). Bu türden eserler için ayrıca bkz. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, trc. Abdülhalîm en-Neccâr (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, ts.), 1/258; Sezgin, *Târîh*, 4/11.

¹⁵ Abu Bakr-i Tihriânî, *Kitâb-i Diyârbekriyye* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 280. Bu eser Farsça kaleme alınmıştır.

¹⁶ Alî Emîrî, *Mir'âtü'l-fevâid fî terâcimi meşâhiri Âmid* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 11, 2014), 1/53, 55, 59, 75, 80, 82.

¹⁷ Süleymân b. Halîl, *et-Tuhfetü's-seniyye fî târîhi'l-Konstantiniyye* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Umûmiyye, 1887). Bu eser Arapça olarak kaleme alınmıştır.

Yakın döneme kadar şehir ve bölgelerin tarihine dair eserler genellikle bir kişi tarafından kaleme alınırdı. Ancak günümüzde belli bir şehrin veya bölgenin tarihine dair birçok kişinin katıldığı kongreler yapılmakta; resmi kuruluşlar ve bireylerin kolektif çalışmaları sonucunda şehir tarihi ansiklopedileri¹⁸ yazılmakta ve şehir tarihi araştırma merkezleri kurulmaktadır.

2. Bitlis'in Tarihçesi

Tarihi çok eskilere uzanan Bitlis şehrinin isminin etimolojik kökeni ve anlamları hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bitlis'in meşhur kalesinin Büyük İskender'in emriyle komutan Bed-Lîs tarafından inşa edildiğini kabul edenler, genellikle şehrin isminin Bed-Lîs isminden bozma Bidlîs olarak kabul ederler.¹⁹ Bu görüşte olan Bitlis tarihçisi Şerefhân-ı Bidlîsî bundan dolayı şehrin adının Bitlis değil Bidlis olduğunu kaydetmiştir.²⁰

Günümüzde şehrin ismi Bitlis olarak kabul edilmektedir. Bitlis haline dönüşmesi muhtemelen Osmanlıca ve Farsça yazılan eserlerden kaynaklanmaktadır. Zira Nasır Hüsrev, meşhur seyahatnamesinde Bitlîs şeklinde yazmıştır.²¹ Ondan çok sonra yazılan bir diğer seyahatnamede de aynı şekilde yazılmıştır.²² Osmanlıca kaleme alınmış *Kâmûsü'l-a'lâm* adlı eserde ise Bitlîs şeklinde yazılmıştır.²³ Şerefhân-ı Bidlîsî Bitlis tarihi ile ilgili meşhur eserinde *el-Kâmûsü'l-muhîr* lügatının yazarından Bitlis kelimesinin havası ve suyu güzel manasına geldiğini nakletmiştir.²⁴ Ancak eldeki *el-Kâmûsü'l-muhîr* nüshalarında Bitlis'in Ahlat yakınında güzel bir şehir olduğu yazılmaktadır.²⁵ Mehmet Tezcan, Bitlis isminin kurucusundan hareketle "Bed-Lîs" adından bozma olduğu görüşünün bir halk rivayeti olduğunu öne sürmüş ve kış aylarında havasının oldukça soğuk ve karlı olmasından dolayı Ermenice "soğuk eşek" anlamındaki "bagh-eş"den gelmiş olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir.²⁶ Yine Ermeniler Bitlis için Balaleş, Bales ve Baliş adlarını da kullanmışlardır. Balaleş adı Helen dilinden türetilmiş olup Balala halkının şehri anlamına gelebilir. Ancak Balala kelimesinin kökeni hakkında kesin bir yargıya varmak güçtür. Muhtemelen Süryanice veya Kapadokya lisanından oluşmaktadır.²⁷ Bu görüşlerin yanısıra bazı araştırmacılar Bitlis isminin Ermenicede "Bağ-îs" diye iki kelimeden müteşekkil olduğunu ve Allah'a ibadet edilen yer manasına geldiğini belirtmişlerdir. Bu görüştekilere göre Aramicede Bitlis ismi Beyt-Delilu-îs kelimelerinden müteşekkil olup yine ibadet etme yeri, tapınak ve mabet manasındadır.²⁸ Bunun yanında Asurlular Bit-Liz, Persler ve Yunanlılar Bad-Lis veya Bad-

¹⁸ Örneğin bkz. *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Proje Ed. Coşkun Yılmaz, 10 cilt (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ, 2016); İhsan Işık, *Diyanet Ansiklopedisi* (Ankara, Elvan Yayınları, 2014).

¹⁹ Metin Tuncel "Bitlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay. 1992), 6/225.

²⁰ Şerefeddin Han b. Şemseddin b. Şeref Han, *Şerefnâme Tarîh-i Mufasssal-i Kürdîstân*, nşr. Vladimir Véliaminof-Zernof (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1377), 1/334.

²¹ Nasır Hüsrev, *Sefernâme-yi Nasır Hüsrev Alevî* (Tahran: İntişârât-ı Kitabfûruşî Mahmûdî, 1922), 9.

²² Rasûl Caferîyân, *Hâtîrât/Sefernâme-yi manzûm-i Mekke*, Mecelle-i Mikât-i Hac, 58, (2006), 156. 8

²³ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-a'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306), 2/1239.

²⁴ Şerefeddin Han, *Şerefnâme Tarîh-i Mufasssal-i Kürdîstân*, 1/334.

²⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, thk. Muhammed Nuaym el-Arksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 532.

²⁶ Ermeni ve Bizans kaynaklarında Bitlis isminin kökeni için bakınız. Mehmet Tezcan, "Bagagîş / Bağafîş" Adından "Badlîs / Bidlis" Adına: Ermeni ve Bizans Kaynaklarında "Bitlis" Adının İlk Görünümleri", *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, Ed. Prof. Dr. Mehmet İnbaşı, Prof. Dr. Mehmet Demirtaş (Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019), 1/52-56.

²⁷ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (İstanbul: İnkılâp Kitapevi 1993), 149.

²⁸ Javad Mofrad Kehlan, *Mana ve rişe-yi bazi vâjehâye coğrafi kohen*, https://farhang.blogspot.com/2018/03/blog-post_14.html, Erişim tarihi: 18.05.2003.

Harran İlahiyat Dergisi 53 (Haziran 2025), 23-44.

Lais, Doğu Roma İmparatorluğu Bal-Lais-on, Babaleison veya Baleş, Araplar Bad-Lis, Ermeniler ise Pageş veya Pagişi adlarını kullanmışlardır.²⁹

Bitlis ve bugün ona bağlı olan Tatvan, Ahlat ve Adilcevas gibi ilçeleri birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Sırasıyla Asur, Urartu, Med, Pers ve Ermeni hâkimiyetinden sonra İskender bölgeye hâkim oldu.³⁰ Selekilerin hâkimiyetine geçen Bitlis 226-642 yılları arasında bazen Roma ve bazen Sasanilerin arasında; Roma devletinin 395 yılında ikiye ayrılmasıyla da Bizans ve Sasani arasında el değiştirdi. Bitlis, Hz. Ömer zamanında el-Cezîre'yi fethetmekle görevlendirilen İyâz b. Ğanm tarafından 641 yılında fethedildi.³¹

Emevi ve sonrasında Abbasilerin hâkim olduğu Bitlis şehri akabinde Hamdânî ve Mervânîler tarafından yönetildi.³² Bitlis, Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti tarafından ele geçirildi ve 1084 yılında Dilmaçoğlu Mehmet Bey'e iktâ edildi. Dilmaçoğulları Beyliği hâkimiyetinden sonra Ahlatşahlar, Artuklular, Eyyûbiler, Harzemşahlar, Anadolu Selçukluları ve Moğollar Bitlis'e hâkim oldu.³³

14. yüzyılda Şerefoğulları ailesine ait mahalli beylerin yönetiminde olan Bitlis, 15. yüzyılda önce Karakoyunlulara, ardından Akkoyunlulara tabi oldu. Akkoyunlulardan sonra Safeviler, Bitlis'e egemen oldular. 1514 yılında Çaldıran seferi dönüşü Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlıların eline geçen Bitlis, bir süre sonra tekrar Safevilerin eline geçti.³⁴ Kanuni Sultan Süleyman zamanında gerçekleşen 1555 tarihli Amasya Anlaşması'yla Bitlis'in Osmanlı toprağı oluşu Safeviler tarafından tanındı.³⁵

16. ve 17. yüzyıllarda Bitlis Hanlığı, Osmanlı-Safevi sınırındaki en aktif hanlık pozisyonundaydı. Şeref Han, oğlu Ziyaeddin Han ve torunu Abdal Han döneminde beylik en parlak yıllarını yaşadı. Bu hanlar hem Osmanlıyla hem de Safevilerle ilişki halindeydi.³⁶

18. yüzyılın başlarına kadar Bitlis, Şerefhan ailesi tarafından yönetilmekteydi. Bu dönemde Bitlis, hükümet sancağı statüsündeydi. Bu yüzyılın başlarında Şerefhan ailesi arasında yaşanan mücadeleler, onları zayıflattı. Bunun neticesinde Muş'a mütesellim olarak atanan Alaaddin Bey, Bitlis'in gelirlerini tedricen ele geçirdi. 18. yüzyılın sonlarına doğru Şerefhanlar ailesi önemlerini yitirdi. Bu sebepten ötürü Osmanlı idaresi Bitlis ve Muş'un yönetimini Alaaddin Paşazadelere tevdi etti.³⁷ Bu dönemde Erzurum Vilayeti'nin Muş Sancağı'nın bir kazası olan Bitlis, 1879 yılı itibarıyla bir vilayet haline geldi. Bitlis merkez, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından³⁸ müteşekkil olan Bitlis Vilayeti'nin eş zamanlı olarak

²⁹ Robert H. Hewsen, "Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, Ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016), 111-112.

³⁰ Mandacı, "Urartu Döneminde Bitlis'in Sosyo-Ekonomik Yapısı", 1/13-14.

³¹ el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh. *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/359;

³² Metin Tuncel, "Bitlis", 6/226; Yinanç, "Bitlis", 2/662.

³³ Tuncel, "Bitlis", 6/226-227.

³⁴ Tuncel, "Bitlis", 6/226; Yinanç, "Bitlis", 2/662; Faruk Sümer, "Ahlatşahlar" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/24-28.

³⁵ Tuncel, "Bitlis", 6/227.

³⁶ Vural Genç, "Osmanlılar ve Safeviler Arasında Bidlis Hâkimleri (1578-1700)", *Bitlis Tarihi*, ed. Mehmet Demirtaş (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021), 2/37.

³⁷ Fatih Gencer, "Şerefhanlardan Alaaddin Paşazadelere Bitlis", *Bitlis Tarihi*, ed. Mehmet Demirtaş (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021), 2/104.

³⁸ Sami, *Kâmûsü'l-a'lâm*, 2/1240; Muhammed Uğurlu, *Geçmişin Aynasında Süryaniler Bitlis ve Diyarbakir Örneği (1870-1920)* (Ankara: Eskiyei Yayınları 2024), 81-82.

nüfusunun da arttığı tespit edilmektedir.³⁹ Bitlis merkez, Hizan, Mutki ve Ahlat kazalarına sahip Bitlis Sancağı'nın nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslüman Kürtler oluşturmaktaydı. Kürtlerden sonra en yoğun nüfusa sahip olan millet ise Ermenilerdi. Bu kesimlerin yanında Katolik, Süryani ve Protestan gibi değişik mezhep ve milletlere mensup kimseler de bulunmaktaydı.⁴⁰

19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Bitlis'te önemli olaylar yaşanmıştır. Ermeni olayları, I. Dünya Savaşı'nda Rusların Bitlis'i işgal etmesi, Molla Selim Hadisesi ve Ermeni Tehciri bu dönemde yaşanan önemli bazı hadiselerdendir. Bu olaylar birçok insanın ölmesine ve göç etmesine neden olmuş, şehrin sosyo-ekonomik dengesini telafi edilemeyecek şekilde değiştirmiştir.⁴¹

Günümüzde Bitlis ve ilçeleri Van, Siirt, Batman, Muş ve Ağrı vilayetleriyle çevrilidir. Bitlis'in Adilcevaz, Ahlat, Güroymak, Hizan, Mutki ve Tatvan isimli 6 ilçesi, 18 bucağı ve 277 köyü mevcuttur.⁴²

3. Bitlis'in Şehir Tarihi Kaynaklarından Olan Şiirler

İbnu'z-Zarîf'in Arapça Bitlis Şiiri:

İslamiyet sonrası dönem içinde Bitlis'e dair ulaşılan en eski şiir 430/1038-1039 yılında vefat etmiş, Ebu'r-Rizâ el-Fazl b. Mansûr'a aittir.⁴³ Ondan bahseden tüm müellifler onun beliğ ve fasih bir şair olduğunu belirtmişlerdir. Onun gayet güzel kabul edilen bir şiir divanı bulunmaktadır.⁴⁴

İbnu'z-Zarîf, 1011-1061 yılları arasında Mervanileri yaklaşık 50 yıl yönetmiş Ebû Nasr Nasrû'd-Devle Ahmed b. Mervân b. Dûstek'in (ö. 453/1061) şairlerinden olup dönemin emir ve komutanlarındandı.⁴⁵ Kaynaklarda hayatına dair çok az malumat bulunan emir, komutan, abid ve arif bir zat diye nitelendirilen İbnü'z-Zarîf, Bağdatlı, Fârinkli veya Amidli diye nitelendirilmiştir. Onun Arapça altı beyitlik serî bahrinde, müstef'ilün/müstef'ilün/fâ'ilün vezninde aşağıda verilen kasidesinde, Bitlis'e hitap edilmiştir. Nitekim Yâkût el-Hamevî, bu şiiri *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserinde Bitlis maddesinde zikretmiştir. Ayrıca şiirde Bitlis dışı bir kelime olarak yer almıştır ki Arapça'da şehirler genelde dışı olarak addedilmektedir.

بدليس! قد جدّدت لي صبوة ... بعد التقي والتسك والصمت
هتكت سترتي في هوى شادن، ... وما تحزجت ولا خفت

³⁹ Mehmet Demirtaş-Muhammed Uğurlu, "Osmanlı Döneminde Bitlis (1870-1919), *Bitlis Tarihi*, ed. Mehmet Demirtaş (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021), 2/162.

⁴⁰ Uğurlu, *Geçmişin Aynasında Süryaniler*, 83-89.

⁴¹ Demirtaş- Uğurlu, "Osmanlı Döneminde Bitlis (1870-1919)", 2/163.

⁴² Tuncel, "Bitlis", 6/228.

⁴³ Yâkût el-Hamevî, şiirde geçen Bitlis/Bidlis isminin Bitlis şehri olduğunu belirtmiştir. el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/359.

⁴⁴ Bahâeddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed el-Âmilî, *el-Keşkûl*, thk. Muhammed Abdülkerîm Nemirî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/232; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/359; İzzeddîn İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1966), 8/466; Ebü'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mulûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ ve Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 15/273; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1997, 15/677).

⁴⁵ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârîn ve Amid*, 410.

وكننت مطوياً على عفة ... مظنونة، يمشي بها وقتي
 وإن تحاسبنا فقولنا: ... من أنت يا بدليس من أنت؟
 وأين ذا الشخص النفيس، الذي ... يزيد في الوصف على التعت
 من طبعك الجافي ومن أهله، ... قد صرت بغداد على بخت

Ey Bitlis! Onca suskunluk, ibadet ve takvadan sonra tekrar bende aşkı uyandırdın
 Bir ahunun aşkı olan sırrımı açığa vurdun. Bundan dolayı ne korktun ne de çekindin.
 Ben önceleri iffetli biriydim, öyle biliniyordum. Hayatım bu şekilde sürüp gidiyordu.
 Eğer hesaplaşacaksak sen söyle bize, sen kimsin Ey Bitlis! Sen kimsin?
 Sayısız güzel vasıflara sahip o yegâne şahıs nerede?
 Senin sert tabiatın nerede? Onun ehli/layık olduğu nerede? Talihe bak ki Bağdat gibi
 oldun.⁴⁶

İbnu'z-Zarîf muhtemelen hayatının bir döneminde Bitlis'e gelmiş ve orada bir süre ikamet etmiştir. İbnu'z-Zarîf'in Bitlis'te yaşadığı dönemlerde Nasır Hüsrev de Bitlis'te bulunmuştur. Nasır Hüsrev, Bitlis'in coğrafyası, iklimi ve şehrin sosyal durumu hakkında bilgiler vermiştir. Bitlis'in soğuk ve karlı havasından, Bitlis'e yakın Rahva ovasında bir kervansarayda konakladığından, Bitlis'in hemen önünde yolcuların kardan dolayı geçebilmelerini sağlayan ağaçların dikilmiş olduğundan, çokça bal üretildiğinden bahsetmiştir.⁴⁷ Onun anlattıklarından yola çıkarak o dönemlerde Bitlis ve çevresinde belli bir refah ve huzur döneminin yaşandığı anlaşılmaktadır.

İbnu'z-Zarîf şiirinin ilk kısmında eskiden ibadetle dolu, takvalı ve iffetli bir yaşam sürerken Bitlis sayesinde tekrar âşık olduğunu belirtmekte, aşk sırrının açığa çıkmasının sorumluluğunu Bitlis'e yüklemektedir. Bitlis'i hem övmekte hem de yermektedir. Bu beyitlerden sonra Bitlis ile hesaplaşmaya ve kimin kimden daha üstün olduğunu zikretmeye başlıyor. O dönemde kendisine oldukça muhabbet beslediği, saygı duyduğu ve güzel vasıflarının sayısız olduğunu belirttiği birisinden bahsetmektedir. Bu zatın oldukça sert bir tabiata sahip Bitlis ile kıyaslanamayacağını belirtmektedir. Bitlis'in de bu zat sayesinde talihli olduğunu ve Bağdat'a benzediğini zikretmektedir.

Muhtemelen İbnu'z-Zarîf, Bitlis şehrinde kendisi gibi abid ve zahid biri ile tanışmış ve ondan oldukça etkilenmiştir denilebilir. Zira kaynaklarda İbnu'z-Zarîf'e nisbet edilen dağınık haldeki birkaç mevcut şiirlerine bakıldığında aşk, vefa, şiirlerde doğru sözlü olma, maddi kazanç için kötü insanları aşırı methetme veya bazı insanları aşırı yermenin kötülüğü ve cömertlik gibi konuların öne çıktığı görülmektedir.⁴⁸ Onun muhabbet beslediği ve övdüğü zatın kim olduğu hakkında kaynaklarda malumata rastlanılmadı. Ancak uzak bir ihtimal olsa da şairi olduğu Mervani Devleti'nin yöneticilerinden Ebû Nasr Nasrû'd-Devle Ahmed'i övmüş olabilir. Nitekim bu yöneticinin hem dayısı Bâd hem de babası Mervan'ın ilk sakin oldukları yerler Bitlis'e yakın bir yer olup Bitlis, Hizan ve Siirt arasındaydı.⁴⁹

⁴⁶ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/359; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-tarih*, 8/466; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mulûk ve'l-ümem*, 15/273.

⁴⁷ Hüsrev, *Sefernâme-yi Nasır Hüsrev Alevî*, 9.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mulûk ve'l-ümem*, 15/273; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/677.

⁴⁹ Arafat Yaz, *Mervânî Hükümdarı Nasrûdevle Ahmed* (Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2019), 110.

Şerefname'de Yer Alan Bitlis Hakkındaki Farsça Şiirler:

III. Murad tarafından 1578 yılında Bitlis Eyalet Menşûru kendisine verilen, Şerefhanlar ailesine mensup Emîr Şerefeddin Han b. Şemseddin b. Şeref Han *Şerefnâme* adında bir tarih eseri kaleme almıştır. Bu eserinde Kürt aşiretlerini, emir, sultan ve hâkimlerini; onların dönemindeki Osmanlı, İran ve Turan padişahlarını konu edinmiştir.⁵⁰ Ayrıca eserinde otobiyografisine ve yaşadığı şehir olan Bitlis'e de yer vermiştir. Şerefhân-ı Bidlisî, Bitlis'in Azerbeycan, Diyarbekir, Diyâr-ı Rebîa ve Ermenistan arasında bir geçit konumunda olduğunu ve Türkistan, Hindistan hacılarının Irak, İran, Horasan üzerinde hac ziyaretleri esnasında uğradıkları bir yer olduğunu kaydetmiştir. Yine onun anlattığına göre Cide, Zengibâr'dan gelen seyyahlar Hata, Hatên,⁵¹ Rus, Slav, Bulgar, Arap ve Acem tacirleri; dünyanın gezginlerinin çoğunluğu Bitlis'in Delikli Taş adındaki geçidini kullanırlardı.⁵²

Şerefhân-ı Bidlisî eserinde Bitlis ile ilgili olarak şu ifadeleri de kaydetmiştir: "İskender, Kûsür suyu ile Rabat suyunun birleştiği yere varmış. Kûsür suyunun tatlılığı çok hoşuna gitmiş ve bu yüzden suyun kaynağına gitmiş. Buranın ikliminden, havasından suyundan, yeşilliklerinden oldukça etkilenen İskender, birkaç gün burada istirahat etmiştir." Yine onun anlattığına göre İskender'in kafasında boynuza benzeyen bir çıkıntı meydana gelmiş ve doktorlar, hekimler buna bir çare bulamamışlar. Ancak o, neticede bu mezkur suyla iyileşmiştir. Bu yüzden buraya İskender Çeşmesi denilmiştir. İskender bunun üzerine Bedlîs adındaki komutanından burada bir şehir ve sağlam bir kale yapmasını emretmiştir.⁵³ Şerefhân-ı Bidlisî eserinde Bitlisli meşhur âlim, fakih, belîğ, mutasavvıf, edip ve saygın zatlardan bahsederken Bitlis'in meşhur Gökmeşdanı'nda mezarı bulunan Şeyh Hasen Hizânî'nin oğlu ve Şeyh Abdullah el-Bedeşânî'nin halifesi Şeyhülislâm Abdullhakk'ın Bitlis hakkındaki sekiz beyitlik şu kasidesine yer vermiştir:

Bitlis nasıl bir mekândır ki!
Hızır suyu ve İsa nefesi hava ve suyundan utanmıştır.
Nezahet ve pakizelikte öyle bir makamdadır ki!
İrem bağları bu yüzden yeryüzünden yok olup gitmiştir.
Öyle bir diyardır ki ceylan onun güzel kokusunu iştince
Anında Hatên çölünü terk etmek istemiştir.
Göbek miskini bu dağa bırakmak istediğinde ise
Onun nesim rûzgârı, bu mümkün olamayan bir hayaldir,
demiştir.
Zira bu dağın üzerindeki tüm topraklar Çin miskidir
O dağa gitme ki senin sermayen toprak değerindedir,
demiştir.
Öyle bir zemindir ki onun hoş toprağının safiliğinden
Saba rûzgârı, bir ömürdür cennetler gülistanından
gelmiş,
Onun temiz sahasından birazcık toprak alıp Huld
cennetine götürmeyi arzulamış,
Ve bununla siyah örgülü hurilere övmek istemiştir.
Ancak o dağda ne kadar avare dolandıysa da

وه چه بدلیس که شرمنده و خجلت زده اند
آب خضر ونفس عیسی اش از آب و هوا
چه مقامیست که از نزهت و پاکیزه گیش
شده از روی زمین باغ ارم نا پیدا
چه دیاریست که از طیب وی آهو چو شنید
خواست صحرای ختن را کند آن لحظه رها
تا در آن کوی کند نافه مشکین را عرض
کفت باد سحرش کین چه خیالیست خطا
مشک چین آمده خاک سران کو یکسر
مرو آنجا که متاع تو بود خاک بها
چه زمین است که از صفوت خاک خوش او
از گلستان چنان آمده عمریست صبا
تا غباری برد از ساحت پاکش سوی خلد
که کند غالیه انگیز جعد حورا

⁵⁰ Şerefeddin Han, *Şerefnâme Tarîh-i Mufasssal-i Kurdistân*, 1/10-11, 454.

⁵¹ Hîta, Hutên diye de bilinmektedir. Bazı kaynaklarda Doğu Türkistan'da miski ile meşhur iki bölge olduğu zikredilmiştir. Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1973), 84.

⁵² Şerefeddin Han, *Şerefnâme Tarîh-i Mufasssal-i Kurdistân*, 1/336-339.

⁵³ Şerefeddin Han, *Şerefnâme Tarîh-i Mufasssal-i Kurdistân*, 1/336-338.

Safiliğin bizzat kendisi olan onun toprağını ele geçirememiştir.⁵⁴

لیک هر چند که سرکشته در آن کو گردید
به غباری نشدش دسترس از عین صفا

Şeyhülislâm Abdullhakk'ın mezkûr şiirinde Bitlis'in havası, suyu, bağ ve bahçelerinin ne kadar güzel, cazibeli ve hoş olduğu çeşitli edebi sanatlar kullanılarak mübalağalı bir şekilde anlatılmıştır. O, eserinde Hızır suyu, İsa nefesi, cennet, İrem bağları, ceylan, Hatên çölü, Saba rüzgârı, Çin miski ve siyah örgülü huriler gibi kavramları kullanarak değişik açılarla Bitlis'in güzelliklerinden bahsetmiştir.

Sahibi Zikredilmemiş Bitlis Hakkındaki İki Şiir:

Şerefân-ı Bidlisî eserinde sahiplerini belirtmediği mesnevi nazım türünde yazılmış Farsça şu iki şiire de yer vermiştir:

Zahidlerin kalpleri gibi safidir,
Basiret sahiplerinin gözleri gibi münevverdir.
Derinliği öküz ve balığa ulaşır,
Karanlıktan bir ayna gibi görünür.
Bitkiler onda neşvü nema bulur.
Yapraklar yerine aynalar çıkartır.
Temmuzun sıcaklığından ve eziyetinden,
Çille-i Di⁵⁵ bile ona sığınır sıcaktan.
Öyle soğuktur ki donma korkusundan
Aks bile ona girmek istemez donmaktan
korktuğundan.
Eğer bir zenci oradan geçerse,
Yüzündeki toprağı yıkamak istese,
Karanlık toprağından öyle temizlenir ki,
Sen onda görürsün idrakin aksini.⁵⁶

مصفا چون دل خلوت نشینان
منور همچو چشم پاک بینان
رسیده قعر او تا گاو و ماهی
نموده همچو عینک از سیاهی
گیاهی کاندرو نشو و نما کرد
به جای برگ، بیرون عینک آورد
ز بیداد تموز و گرمی وی
پناه آورده سوبش جله دی
به حدی سرد کز بیم فسرده
نیارد عکس در وی غوطه خوردن
کند گر زنگی آنجا گذاری
که شوید در وی از عارض غباری
شود از گرد ظلمت آنچنان پاک
که بتوان دید در وی عکس ادراک

Havası mutedillliğini almıştır candan⁵⁷
Nemini ise hayat serçeşmesinden.
Zemini bulut suyuyla yıkanmış,
Onda rengârenk güller yeşermiş.
Bisatı gül örtüsü içine saklanmış,
Gül ve laleleri birbiri içinde açmış.
Gülleri, gülyüzlüler gibi nazlı
Bülbüllerinin nağmeleri okuyor aşkı.
Bitkileri kemere kadar ulaşmış,
Ağaçlarıysa bir çadırdır bitkiler üzerine çekilmiş.
Eğer bir kuş onun dalına konup istirahat ederse,
Onun gölgesi kanatlanır ve uçar.⁵⁸

هوایش اعتدال از جان گرفته
نم از سرچشمه حیوان گرفته
زمین ها یش ز آب ابر شسته
درو گلهای رنگارنگ رسته
بساطش در نقاب گل نهفته
گل و لاله است کاندرو هم شکفته
گلشن چون گلرخان پرورده ناز
نوای بلبلانش عشق پرداز
رسیده سبزه‌هایش تا کمرگاه
درختانش زده بر سبزه خرگاه
اگر مرغی بشاخش آرمیدی
گشادی سایه اش بال و پریدی

⁵⁴ Şerefeddin Han, *Şerefname Tarîh-i Mufasssal-i Kurdistan*, 1/346.

⁵⁵ Kışın başlangıcını ve kırk günlük soğukları ifade eden bir kelimedir. Bunun yerine Çille-i Büzürg da denir.

⁵⁶ Şerefeddin Han, *Şerefname Tarîh-i Mufasssal-i Kurdistan*, 1/346.

⁵⁷ Ruh da anlaşılabilir.

Şair Mahmutoğlu'nun Türkçe Gazeli:

Şaha! Ol Bidlis'in Kürdü muti olmaz Süleyman'e
Ezelden kalma adettir çalışurler ocağ üste⁵⁹

شها اول بدلیسک کردی مطیع اولمز سلیمانه
ازلدن قالمه عادتدر چالشورلر أجاغ أسته

Birgün Akkoyunlu komutanı Süleyman Bijenoğlu, Bitlis'i kuşatıyor ve Bitlis Emiri İbrahim Müteneffisi ile çatışıyor. Kuşatma ve çatışma çok uzuyor. Neticede her iki taraf 1473 yılında anlaşma yoluna gidiyorlar. Bitlis Akkoyunlu Devleti'nin hâkimiyetine giriyor. Çatışma ve kuşatma esnasında Süleyman Bey'in meddahı Şair Mahmutoğlu, mezkûr gazeli yazarak Akkoyunlu Hükümdarı Hasan Bey'e iletiyor. O, bu şiirinde Bitlis'i savaş ve çatışma ile almanın çok zor olduğunu belirtmiştir. Zira Bitlisli Kürtlerin daima kendi ocakları, aileleri, kabileleri ve kendi yönetimleri altında yaşamak istediklerini belirtmiştir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Osmanlıca Şehr-i Bitlis Adlı Şiiri:

1703 yılında Erzurum'a bağlı Hasankale'de doğan İbrahim Hakkı, babası Derviş Osman Haseni ile beraber Tillo'ya İsmail Fakirullah'ın yanına göç etmişti. İbrahim Hakkı aldığı tedrisat sayesinde Arapça, Farsça ve Türkçe'ye vukufiyetle üç dilde şiir yazacak duruma gelmiştir. İbrahim Hakkı, Haremeyn ve İstanbul seyahatlerinden sonra tekrar Tillo'ya dönerek şeyhinin dergâhında talebe yetiştirmeye başlamıştır. 1780 yılında orada vefat etmiş ve şeyhi için yaptırmış olduğu türbeye defnedilmiştir.⁶⁰ Muhtemeldir ki İbrahim Hakkı, Tillo'da ikamet ettiği esnada bir ara Bitlis'e gelmiş ve orada bir süre ikamet etmiştir. Oldukça etkilendiği Bitlis'in güzelliklerini aşağıdaki şiirle kâğıda dökmekten kendini alıkoyamamıştır:

Hudânın cennetidir Şehr-i Bitlîs
Cihanın ziyetidir Şehr-i Bitlîs
Gönüller minnetidir Şehr-i Bitlîs
Ki dünya cennetidir Şehr-i Bitlîs
Bu şehrin bahçelerdir solu sağ
Çü ayn akar Selsebîl Bulağı
Müzeyyendir bulakla her sokağı
Ki dünya cennetidir Şehr-i Bitlîs
Müşerreftir bu camilerle Bitlîs
Bu Gökmeidan'da hoştur cây-ı tederîs
Eder talipleri her ilme tesis
Bu dünya cennetidir Şehr-i Bitlîs

Bunun hamamlarıdır germ u pürnûr
Tecerrüd ehlin eyler pâk u mesrûr
Derûnudur peri rularla mamûr
Bu dünya cennetidir Şehr-i Bitlîs
Ne varsa ahirette bunda hem var
Bu şehir olmuş misali cennet ey yar
Kusûr u hûri vu enhâr-u eşcâr
Bu dünya cennetidir Şehr-i Bitlîs
Gel ey Hakkı! Bu şehrin kadrini bil
Ki madem bundasın, zevk u sefâ kıl
Hemân ol bunda üns-i Hakka mâil
Ki dünya cennetidir Şehr-i Bitlîs⁶¹

Erzurumlu İbrahim Hakkı Bitlis'in doğal yapısı, güzellikleri ile dinî, ilmi ve kültürel özelliklerinden oldukça etkilenmiştir. Bu yüzden olsa gerek o, ilk dizelerinde Bitlis hakkında Allah'ın cenneti, cihanın ziyeti ve dünyanın cenneti nitelendirmelerinde bulunmuştur. Bitlis'in her tarafında bahçeler, su kaynakları ve pınarlar bulunduğunu dile getirmiştir. Selsebil Pınarı, Gök Meydanı, hamamları ve camileri onun özellikle dile getirdiği

⁵⁸ Şerefeddin Han, *Şerefnâme Tarîh-i Mufasssal-i Kurdistân*, 1/337.

⁵⁹ Şerefeddin Han, *Şerefnâme Tarîh-i Mufasssal-i Kurdistân*, 1/389.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, sad. Abdullah Aydın (İstanbul: Öz Ensar Yayınları, 2013), 3-8.

⁶¹ Amil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 143-144.

Harran İlahiyat Dergisi 53 (Haziran 2025), 23-44.

yerlerdendir. Döneminin âlimlerinden olan İbrahim Hakkı, Gök Meydanı'nda bulunan İhlasiye Medresesi'nde yüksek ve kaliteli bir ilmi tedrisatın gerçekleştiğini zikretmektedir. Bitlis'te peri yüzlü ve hurilerin çok sayıda olduğunu dile getiren İbrahim Hakkı, cennette olan köşk, huri, nehir ve ağaç ne varsa tümünün Bitlis'te de yer aldığını sözlerine eklemiştir.

Müştak Baba'nın Farsça ve Osmanlıca Bitlis Şiirleri:

Bitlis'e dair birbirinden farklı şiirler irad etmiş ve Bitlis'e büyük muhabbeti olan diğer bir şair Müştak Baba'dır. 1759 yılında Bitlis'te doğmuş olan Muhammed Mustafa Müştak Baba, 1832 yılında Muş'ta bir seferdeyken boğularak şehid edilmiştir.⁶² Döneminin en önemli şeyh, alim ve ariflerinden olan Müştak Baba'nın eserleri arasında bir şiir divanı bulunmaktadır. Müştak Baba, *Divan*'ında ve *Asâr-ı Müştâk ve esrâr-ı uşşâk* adlı eserinde bazen müstakil olarak bazen de diğer konulara ayrılmış şiirlerinde Bitlis'ten bahsetmiştir. *Asâr-ı Müştâk ve esrâr-ı uşşâk* adlı eserinde "Medhi Dâru'l-Ubbâd, Menba'u'l-Feyz ve Ma'denü'l-İsti'dâd" diyerek Bitlis'e dair şu iki şiirini paylaşmıştır:

Ey şehri sefâbahşâ mahsûd-i cinân Bitlîs⁶³
Ve'y kişver-i bi-hemtâ pâkîze mekân Bitlîs
Ey mesken-i ehlullah ve'y memleket-i âli câh
Râhatgedesin her gâh kehf-i dıl u cân Bitlîs
Mahrûse-i âlemde yok böyle güzel belde

Reşk âver-i cinandır asar-ı Şehr-i Bitlîs
Firdevs-i aşıkandır gülzar-ı Şehr-i Bitlîs
Her bağı dil-güşâdır cennet desem sezâdır
Derd-i dile devâdır ezhar-ı Şehr-i Bitlîs
Cây-ı ferah fezâdır ma'mûre-i safâdır
Mânend-i minâ'dır bâzâr-ı Şehr-i Bitlîs
Gencine-i nihândır me'vâ-yı arifândır
Hâl ehlineâyândır esrâr-ı Şehr-i Bitlîs
Irmakları be-hergah şevk ile söyler Allah

Reşkâver-i Hindistân Keşmîr-nişan Bitlîs
Sükkânı nazif-ülfet, hûbânı melek sûret
Her bahçesi cennet firdevs-i cihân Bitlîs
Mülk-i sipeh-i uşşâk mevlûdgeh-i Müştak
Envâr-ı hemîn işrâk çün mihr-i iyân Bitlîs⁶⁴

Bağdâd'a buldular râh enhâr-ı Şehr-i Bitlîs
Ğırbâl-i zer çü Kevser ser-Çeşme-i Skender
Sularla zîb u zîver eşcâr-ı Şehr-i Bitlîs
Seyreyle Dîdebân'a ser çekmiş âsumâna
Ta'n eyler İsfahân'a kuhsâr-ı Şehr-i Bitlîs
Mahbûbu bi-nihâyet mahcub olur bi-ğayet
Her birisi bir âfet dildâr-ı Şehr-i Bitlîs
Müştakveş nihânî seyreyledim cihânı
Bulmadım ânâ sâni muhtâr-ı Şehr-i Bitlîs⁶⁵

Bu şiirlerinde Müştak Baba, kendisinin de doğum yeri olduğunu belirttiği Bitlis'i anlatmıştır. Dünyada böyle bir şehrin olmadığını zikreden Müştak Baba, Bitlis'e olan sevgisini, onun doğal ve beşeri güzelliklerini; önemli özelliklerini ve mekânlarını zikretmiştir. Bitlis'in pınarları, dereleri, İskender Çeşmesi gibi tatlı suları, bağ ve bahçeleri, ağaçları ve çiçekleri; Dideban gibi dağları ve dağlık alanları, cami, medrese, hankâh ve kiliseleri, sabah ve akşam vakitleri ile güzel insanlarını değişik edebi sanatlar kullanarak övmüştür. Müştak Baba'nın Bitlis'e dair ifade ettiği özelliklere, Şemseddin Sami'nin 19. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı, tarih ve coğrafya lügatı diye adlandırdığı *Kâmûsü'l-a'lâm* adlı eserinde de rastlanmaktadır. Nitekim o, Bitlis'in birçok bağ ve bahçeye, akarsu ve çaylara sahip olduğunu belirtmiştir. Öyle ki şehir, her hanenin etrafında bir bahçe olduğu için oldukça büyük görünmekteymiş.⁶⁶ Dönemin arşiv belgelerine göre Bitlis'te 1851-1852 yılları

⁶² Mehmed Kemal Gündoğdu, *Müştak Baba* (İstanbul: MEB Basımevi, 1997), 11-40.

⁶³ Bu isim orijinal metinde hep Bitlîs şeklinde yazılmıştır.

⁶⁴ Müştak Baba, Mustafâ b. İbrâhîm Bitlisî, *Asâr-ı Müştâk ve esrâr-ı uşşâk* (Ankara: Milli Kütüphane, Yer Numarası: 06 Mil Yz B 1114, Dvd No: 2338), 101-102.

⁶⁵ Müştak Baba, Mustafâ b. İbrâhîm Bitlisî, *Asâr-ı Müştâk ve esrâr-ı uşşâk*, 102.

⁶⁶ Sami, *Kâmûsü'l-a'lâm*, 2/1239.

arasında cami, mescit, medrese, zaviyeden müteşekkil 39 adet vakıf malı bulunmaktaydı. 1892 yılı itibariyle Bitlis, ona bağlı olan sancaklarla birlikte 186 kiliseye ev sahipliği yapıyordu.⁶⁷

Önemli divan şairlerinden olup 1831 yılında vefat eden Diyarbakırlı Azmî'nin Bitlis hakkında 7 beyitlik gazeli bulunmaktadır. Gazel incelendiğinde hem içerik hem de kafiye, vezin bakımından Müştak Baba'nın mezkûr şiirine büyük oranda benzerlik taşıdığı görülmektedir. Müştak Baba'nın şiiri gibi Şehr-i Bitlîs redifli mezkûr gazelin ilk beyti şu şekildedir:

Aceb câyı sefadır Şehr-i Bidlîs Makâm-ı dil-küşâdır şehr-i Bidlîs⁶⁸

Müştak Baba, Şeyh Abdülkadir Geylânî'yi ziyaret sadedinde irad ettiği on beyitlik bir şiirinde şöyle demektedir:

Olsa eğer şu Belde-i Bitlîs hân

Sabr u tahammül edemez mürğ-i cân⁶⁹

Müştak Baba, Bitlis'i çok sevdiği halde onun bile han olması neticesinde bu dünyada kalmak istemeyeceğini zikretmiştir. Çünkü onun can kuşu da beka için asıl mekânı olan ahireti arzulamaktadır.

Müştak Baba'nın "Der Vaf-i Esb-i Himmet" diye başlıklandığı Osmanlıca ve Farsça dizelerin bulunduğu şiiri ise şöyledir:

Kesî der Şehr-i Bitlîs nist hâlâ
Ki goyed şi'r-i bâ mazmûn mezâyâ
Hemîn davâyı zend ammâ muhâlât
Çisân davâ şevd bî-hüccet ispât
Velakin vardır el-hak iki şair
Biri Fâik biri Vasfi Mahir
Suhânverdir bunlar Bitlis'te elân
Hususa Fâiku'l-akrân zîşân
Ederler gerçi şiiri sade inşâd

Hünerdir yine bi-talim u ustad
Halef Ağa dahi hayrulahalefdır
Sebekhân-ı nikât-ı men arefdır
Dahi Zeydî'de Zeydîlik havası
Eğer olmaz ise hoşdur edâsı
Ve lakin Noktası Nâkıs Efendi⁷⁰
Eğer noksanlığın fark etse kendi
Olur tâib dahi çün mâkiyânân
Fakat bir beyzâyâ olmaz sühândan⁷¹

Müştak Baba, bu şiirinde kendi döneminde Bitlis'te yaşayan ve kendisi gibi nazımla şiir irşad eden kimsenin bulunmadığını söyler. Ancak Fâik ve Vasfi adındaki mâderzâd iki şairi övmektedir. Nitekim onun belirttiğine göre onlar da talim ve bir üstad olmadan sade şiirler yazabiliyorlarmış. Halef Ağa, Zeydî ve noktası eksik dediği Nafis Efendi de onun çağdaşlarından olup zikrettiği şairlerdendir. Bitlis ile ilgili eldeki nesir çalışmalarının taranması neticesinde bu zikredilenler hakkında herhangi bir malumata rastlanmadı.

Yine başka bir şiirinde Müştak Baba şöyle demiştir:

Eğerçi Bitlîs'in hoşdur havası

Velakin var nice yüz bin belası.⁷²

⁶⁷ Bkz. BOA, EV.d. 14561, 1-21; *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H.1310, 141-142.

⁶⁸ Enes Yıldız- Hasan Doğan, *Şehirler Divanı* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2023), 306.

⁶⁹ Gündoğdu, *Müştak Baba*, 16.

⁷⁰ Muhtemelen Nâfis Efendi demek istiyor.

⁷¹ Gündoğdu, *Müştak Baba*, 315.

⁷² Gündoğdu, *Müştak Baba*, 316.

Müştak Baba, bu sözleri ile vatanı olan ve çok sevdiği anlaşılan Bitlis'in hem doğal hem de sert tabiatından kaynaklanan sıkıntılarının da bulunduğunu dile getirmiştir.

Başka bir yerde Bitlis Şehri'ne atıfla şöyle demektedir:

No'la çün emr-i fe-haddis kemâlîm söylesem Sade diller gerçi Müştak'a eder arz-ı hüner
Şehrimizde hâliya bir sâhib-i divân yok Elllerinde böyle muhkem hüccet-i burhân yok.⁷³

Bu şiirinde o gün Bitlis'te kendisinden başka kimsenin bir divanının olmadığından bahsetmektedir. Her nekad bazıların şiirler okuduğunu söylese de divan sahibi olmak, şairlik için önemli bir delildir demektedir.

Müştak Baba, başka bir yerde şöyle demektedir:

Nîce ahebâba desem gel edelim kesb-i kemâl	Ne kalemdir ne rakamdır ne kitâbet ne kitâb
Bu kemâl oldi bana bais-i hayrâne-i hâl	Ne mecâlis ne medâris ne ulûm ne mâl
Şehr-i Bitlîs'te nelazım hüner bî-kiymet	Ne mahabbet, meveddet ne sadakat ne sadîk
Marifet mangıra değmez güher olmuş pâmâl	Ne himâyet ne sıyânet ne muraatü'l-bâl ⁷⁴

Müştak Baba, Der-i Aliyye'de Sultan Emir Dairesi'nde misafir olduğu günlerde fıtır bayramı gecesini terci-i bend olarak bir şiir yazmıştır. Şiirin iki beyti şöyledir:

Gerçi Bitlîs benim kadim şehrimdir.	گر بلدهٔ بتلیس مرا جای قدیمست
Her bahçesi âli, naim cennetlerinden bir cennettir.	هر باغچه اش خلدین برین عین نعیمست
Nasipsiz kalma zira Hazret-i Allah kerimdir.	بی بهره مشو حضرت الله کریمست
Bu gece bayram gecesidir, üzgün ve şaşkın olma.	امشب شب عیداست مشو واله و حیران ⁷⁵

Farsça Manzûm Hac Sefernâmesi'nde Bitlis:

İran'da 1796-1925 yılları arasında hüküm sürmüş Kaçarlar sülalesinin hâkim olduğu yıllarda manzum olarak yazılmış 29 sayfalık bu sefernâme nüshasının yazarı bilinmemektedir. Yaklaşık 140 yıl önce yazılmış olan bu eser, muhtemelen İran'ın Zencân Eyaleti'nin Sultaniye Şehri'nden hac yolcuğuna çıkmış ve gezdiği şehirler hakkında malumat vermiş İranlı birisi tarafından kaleme alınmıştır.

Müellif, İran'ın Huy şehrinden sonra dönemin Osmanlı topraklarına dâhil olup Koçkiran'a⁷⁶ gelmiştir. Akabinde Çubuklu'ya⁷⁷ varmış ve oradan Erçek'e⁷⁸ uğramıştır. Ardından sırasıyla Van, Bitlis, Diyarbakır ve Halep şehirlerine uğramış ve bu şehirlerde konaklamıştır.

Müellif, Van-Bitlis arasında eşkiyaların saldırısına uğramıştır.⁷⁹ Ancak Van'daki İran Konsolosluğu'nun iyiliklerinden dolayı yolda başına gelenler hakkında detaylı malumat vermek istememiştir. Bitlis hakkında ise şu bilgileri zikretmiştir:⁸⁰

⁷³ Gündoğdu, *Müştak Baba*, 166.

⁷⁴ Müştak Baba, *Dîvân-ı Müştak Baba*, 49.

⁷⁵ Müştak Baba, *Dîvân-ı Müştak Baba*, 104.

⁷⁶ Iğdır Karakoyunlu ilçesine bağlı bir köy.

⁷⁷ Van Özalp'ın bir mahallesidir.

⁷⁸ Van ilinin İpekyolu ilçesine bağlı bir mahalle

⁷⁹ Bu gibi durumlar Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır. Osmanlı Devleti, İran'dan hacca gidecek olan kimselerin korunması için Bitlis Kadısına emir göndermiştir. Ayrıca eşkiyalık yapan aşiretlerin gaspettikleri

چُه صبحی از آنجا برون آمدم به بطلیس رفتیم و ساکن شدیم
 دو فرقه در آن شهر ساکن بُدند یکی سَنی ارمنی آمدند
 عمارات جمله از سنگ خام در او جمع شد ساده رویان تمام
 ندانم چُه گویم که این شهر چیست ولی در وی آهو نموده است زیست
 تصوّر نمودم در او از یقین که گشته است واقع به زیر زمین
 ندیدیم در این شهر روز خوشی ز باران سیلاب از ناخوشی
 گهی ترس از دزد از راهزن بیا طعنه بر ما تو جانا من
 که یک شب تفنگ ترا دزد برد دو قاطر ز زوّار شد دستبرد
 در آن شهر بدحال جمله تباه نماند بهر زوّار کفش کلاه
 دو گرمابه در شهر بطلیس بود چُه تحقیق کردیم رفتیم زود
 عجب باصفا جای خوش آب هست که این چشمه از حکم وهّاب هست
 بود خاصیت‌های نیکو در او که اوجاع علّت از او شد رفو
 برفتم در آن چشمه یکساعتی از آن چشمه بس یافتم راحتی
 چهار شب به بطلیس بودم مقیم چُه شد شنبه ز آنجا بیرون آمدم
 به اطراف رودخانه رهرو شدیم چُه شیرین که در کوی خسرو شدیم⁸¹

Dört gün Bitlis'te ikamet eden müellif, Bitlis'te o dönem sünni Müslümanların ve Ermenilerin yaşadığını zikretmektedir. Bitlis'teki yapıların tümünün ham taştan olduğunu belirten müellif insanların güzel yüzlü olduğunu kaydetmektedir. Müellif sözlerine şöyle devam etmektedir: "Bu şehir hakkında ne söyleyeceğimi bilmiyorum. Çevresinde ceylanlar görünmektedir. Kesinlikle şuna kanaat getirdim ki bu şehirde sanki gerçekler yerin altına saklanmış ve gördüklerimiz hayalden ibarettir. Yol boyunca yağmur ve sellerden dolayı, hırsız ve yolkesenlerden dolayı oldukça sıkıntı yaşadıklarını belirten şair, Bitlis'te bulunan iki sıcak su kaynağını gidip görmüştür. İkisi arasında bir saatlik mesafe olduğunu söyledikten sonra bu sıcak sular sayesinde oldukça rahatladığını ifade etmektedir. Bu iki kaynağın Allah tarafından verilmiş bir nimet olduğunu belirtip bu suların hastalıklara şifa olduğunu belirtmiştir.

Hâce Muhammed Lutfî'nin (Alvarlı Efe) (ö. 1956), Bitlis ve Bitlis'te Mukim Olan Şeyhi Pîr Muhammed Küfrevî (ö. 1898) Hakkındaki Osmanlıca Şiirleri:

Gerçek adı Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi olan Alvarlı Efe, 1868 yılında Erzurum'un Hasankale (Pasinler) ilçesinin Kındığı köyünde dünyaya geldi. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Erzurum'da bulunan meşhur hocalardan dersler aldı. Muhtemelen 1889-90⁸² yılında Hasankale Sivaslı Camii'ne imam tayin edildi. Aynı yıl babası Hoca Hüseyin Efendi (ö. 1918) ile beraber Bitlis'e giderek Nakşibendi Şeyhi Pîr Muhammed Küfrevî'ye intisap etti. Bir müddet Pîr Muhammed Küfrevî'nin yanında tasavvufi terbiye ve eğitim aldıktan sonra onun halifesi olarak Hasankale'ye geri döndü. Rusların Doğu Anadolu'ya inmesi ve Erzurum'a girmesiyle birlikte Erzurum'a giderek orduya katıldı. Rus ve Ermenilerle mücadele etti. 1918 yılında Erzurum'un kurtuluşuyla birlikte Hasankale'ye dönen Alvarlı Efe, Alvar köylülerinin isteği üzerine oraya yerleşti. Halk arasında "Alvar imamı" ve "Efe

malların sahiplerine verilmesi ve faillerinin cezalandırılması emredilmiştir. A.DVNSMHM.d. 106 hüküm no: 29 A.DVNSMHM.d. 100 hüküm no 412.

⁸⁰ Caferiyan, *Hâtîrât/Sefernâme-yi manzûm-i Mekke*, 146-147.

⁸¹ Caferiyan, *Hâtîrât/Sefernâme-yi manzûm-i Mekke*, 156.

⁸² Alvarlı Efendi 56 beyitlik manzumesinde Bitlis'e geliş tarihi olarak 1307 tarihine işaret eder. Bu tarih ise 1889-1890 yıllarına tekabül etmektedir. Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde yer alan 1891 tarihi hatalı görülmektedir.

Harran İlahiyat Dergisi 53 (Haziran 2025), 23-44.

hazretleri” olarak meşhur oldu. 1956 yılında vefat ettikten sonra Alvar Köyü’ne defnedildi. Onun 700’ü aşkın şiiri *Hulâsatü’l-hakâyık* adlı eserde bulunmaktadır.⁸³ O, bir şiirinde şöyle demektedir:

Bin üçyüz yedide oldum revâne Erişdim ravza-i dârü’l-emâne	Verirdi feyz-i Feyyâz’dan nişânı Var idi Bitlîs’in bir âlî-şânı
Cihân-ı gülzâr içinde bir gül-i ter O Şehr-i Bitlîs idi verd-i ahmer	Makarr-ı ârifân merkez-i irfân Sezâdır reşkede cennetde Rıdvân

Efe Hazretleri, mesnevî tarzındaki elli altı beyitlik manzumesinde mürşidi Muhammed Küfrevî’den bahsetmektedir. Mezkûr manzumenin hacmi nedeniyle sadece Bitlis şehriden bahseden beyitler bu çalışmada zikredildi. Hicrî 1889 yılında emin, sığınak ve cennet bahçesi diye nitelendirdiği Bitlis’e geldiğini ifade ettikten sonra, Bitlis’in dünya gül bahçesi içinde kızıl ve taze bir gül olduğunu dile getirmiştir. Bununla birlikte Bitlis’te var olan feyizlerden dolayı bir yüceliğinin ve şanının bulunduğunu kaydetmiştir. Buranın ariflerin ve irfanın merkezi olduğunu dile getirerek, cennetteki Rıdvân meleği Bitlis’i kıskansa yeridir demektedir.

O Şehr-i Bitlîs ki sultan diyarı Görenler gördüler dîdâr-ı yarı.	Ederler himmeti Pir-i Hatîr’dan. Bizim gibi nice köhne gedâlar. ⁸⁴
---	--

Bu şiirde de Alvarlı Efe şeyhine duymuş olduğu muhabbetten ve onu sultanı olarak kabul etmesinden dolayı Bitlis’in sultan diyarı olduğunu dile getirmiştir.

Yine Alvarlı Efe tarafından Bitlis’te bulunan Küfrevî Dergâhı’nı metheden, oranın basiret sahibi olan herkesi kabul edeceğini, hidayet kapısı ve himmet denizi olduğundan bahseden aşağıdaki müsebbba mersiye yazılmıştır.

Tulû’ etdin eyâ hurşîd-i âlem! Burc-i Küfrâ’da Velâkin Şehr-i Bitlîs buldu devlet şimdi dünyâda	Seninle olmadır matlûbumuz dünyâ vu ukbâda Âmân ey kutb-i ekrem ğavs-i a’zam şâh-ı devrânım Nazardan dûr kılma bendegânı gözle sultânım. ⁸⁵
Netîce sendedir maksûdumuz suğrâ vu kübrâda Bizi dûr etmesin senden Hudâ sûretde ma’nâda	

Alvarlı Efe, şiirinde şehyi Pîr Muhammed Küfrevî’nin âleme güneş gibi doğduğunu dile getirerek, ondan dolayı Bitlis’in dünyada en büyük talihe sahip olduğunu ifade etmiştir.

Bitlis’te Yaşanan İsyan Üzerine Yakılan Kürtçe Manzum Bir Ağıt:

1914 yılı Mart ayında Bitlis’in Hizan ilçesinde İttihat ve Terakki hükümetine ve ıslahatlarına karşı milli ve dinî karakterli olan bir isyan meydana geldi. İsyanın öncüleri olan Molla Selim, Şeyh Şahabettin ve Seyyid Ali 9 Şubat 1914’te Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya’sı arasında imzalanan Yeniköy Antlaşması’na tepki gösterdiler. Bu anlaşma ile bölgedeki Ermenilere Müslüman ahali aleyhine önemli ayrıcalıklar verilmesini eleştirdiler. Şeriatı tekrar kaim kılmak isteyen isyancılar, yeni konan ağnam vergisine de karşı

⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Kıyıcı, “Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/552.

⁸⁴ Mehmet Serdar Törehan, *Hazreti Pir Muhammed Küfrevî* (Malatya Uğurel: Matbaası, 2019).

⁸⁵ Törehan, *Hazreti Pir Muhammed Küfrevî*, 57-59.

çıkılmaktaydılar. Ayrıca Kur'ân'ın Türkçe'ye çevrileceği ve doğu illerinin Rusya'ya verileceği de onların diğer iddiaları arasında sayılabilir. Dönemin İttihat ve Terakki hükümeti bu isyanı kanlı bir şekilde bastırdı ve isyana katılanları idam etti. Bu isyanın bastırılmasında Ermeniler, dönemin bazı şeyhleri ve Kürt aşiretleri Osmanlı Devleti'ne destek oldu. Devlet tarafından bu kesimler ödüllendirildi ve taltif edildi.⁸⁶

Bu isyan olayına dair manzum Kürtçe bir ağıt bulunmaktadır. Sahibinin bilinmediği ağıt muhtemelen isyanın yaşandığı günlerde veya hemen akabinde yazılmıştır. Nitekim ağıtın sahibi idam kararı verilen Şeyh Şahabettin ve Seyid Ali'nin idamının engellenmesi için onların annesinden bir altın kesesi alıp İstanbul'a telgraf üzerine telgraf çekmesini istiyor. Altınlardan birazını da Bitlis valisine hediye vermesini istiyor ki böylece Ğavs ailesinden olan bu kişilerin idamı belki böylece durdurulmuş olur. Mezkûr ağıt şu şekildedir:

Hey felekê, sed car hawar felekê!
Hawar dikim, tu dey nakî!
Hey felekê, sed car hawar felekê!
Ehlê romê li hev civîyane,
Xwendin fermana seyîdan e.
Dayika şêxa tu bilezîne.
Xurca zêra bi xwe r'hilîne.
Her stembolê li têla xîne.
Têla li ser têla tu bişîne.
Hedîyekê ji waliyê re bişîne.

Belki efwa mala ğews bîne.
Van seyida nexenîqîne.
Ez çum Bedlisê gelî bi gelî.
Jê derxistin cotik welî.
Girtin Şêx Şahabedîn Seyîd Elî.
Avêt bi darê de.
Şerît qetîya ji alî xwedê de.
Xîret nema di islamê de.
Hey felekê, sed car hawar felekê!

Sonuç

Cumhuriyet öncesinde Bitlis'i ve Bitlis'e ait özellikleri konu edinen şairler, genellikle Bitlis'in merkezinde yaşamış veya oraya bir vesileyle seyahatte bulunmuş ya da oradan geçmiş kimselerdir. Yapılan araştırmalar neticesinde Bitlis'i hiç görmemiş olup da Bitlis şehriyle ilgili şiir yazan şairler neredeyse yok denecek kadar azdır.

Bitlis ile ilgili şiirler yazmış olan bazı kimselere İbnu'z-Zarîf, Mevlana Abdulhallak, Şair Mahmudoğlu, Şerefhân-ı Bidlîsî, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Müştak Baba ve Alvarlı Efe örnek verilebilir. Bunların yanında Bitlis veya onun bir özelliği ile ilgili şairleri tespit edilemeyen şiirler de bulunmuştur. Şiirler genellikle Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Aruz vezniyle yazılmış şiirlerde ortak noktalar bulunduğu gibi şiirlerin bazı farklı içeriklere sahip oldukları da görülmüştür.

Bu şiirlerde genellikle Bitlis şehrinin coğrafi özellikleri ve güzellikleri anlatılmıştır. Vadi içinde her tarafından suların aktığı ve yemyeşil olan Bitlis şehri birçoklarını bu güzellikleri ile cezbetmiştir. Havası, soğuk tatlı suları ile sıcak su kaynakları, dere ve pınarları, ağaç ve çiçekleri, dağları, Selsebil Pınarı, Dideban Dağı, İskender Çeşmesi, Gök Meydanı, İhlasiye Medresesi, hamamları camileri, hankahları, kiliseleri ve hanları şairlerin özellikle vurguladıkları yerlerdendir.

⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. Nejla Günay, "Rusya'nın Osmanlı Unsurları Üzerindeki Çalışmaları ve 1914 Bitlis Ayaklanması", *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 10(20), (2017) 60-65; Mehmet Demirtaş, "1914 Tarihli Bitlis İsyanının Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Yansımaları-Cezalar, Mükâfatlar", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2018), 434-441.

Bu anlatılan özellikleri yanında incelenen şiirlerde Bitlis ile ilgili yaşanan bazı olumsuz durumlar ve tecrübeler de dile getirilmiştir. İbnu'z-Zarîf Bitlis'in sert tabiatından yakınmaktadır. Müştak Baba, kendi döneminde hüner dediği hususların azaldığından şikâyet etmektedir. Ancak irticalen şiirler irad eden Fâik ve Vasfi adındaki şairleri de övmüştür. İranlı hac yolcusu, Bitlis'e giderken yoldaki eşkıyalardan ve Bitlis'te kaldığı süre içinde yağan yağmurlardan ve oluşan sellerden şikâyet etmektedir. Osmanlı döneminde yaşanan isyan neticesinde yakılan ağıtta ise İttihat ve Terakki yöneticilerinin Bitlis'in meşhur şeyhi Sıbgatullah Arvası'nın torunlarını idam etmesinden sitem edilmektedir.

Bu çalışma neticesinde Bitlis şehir tarihçiliği bağlamında şiirlerden olması gerektiği şekilde istifade edilmediği görülmüştür. Çünkü çalışmada görüldüğü üzere şiirlerde yer alan birçok husus, Bitlis şehir tarihi çalışmalarında kendisine yer bulamamıştır. Bu çalışma şehir tarihi ile edebiyatın bir şehir bağlamında nasıl bir araya getirilebileceği ve şiirlerin şehir tarihine nasıl kaynaklık yapabileceğini göstermiştir. Bu yüzden bundan sonra bu türden yapılacak çalışmalara da naçizane örneklik teşkil edebilir.

Kaynakça

- Abu Bakr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyârbekriyye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- Akay, Hasan. *Fatih'ten Günümüze Şairlerin Gözüyle İstanbul*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1997.
- Alî Emîrî, *Mir'âtü'l-fevâid fî terâcimi meşâhiri Âmid*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 11, 2014,
- Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. Proje Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ, 2016.
- Bitlis Vilayet Salnamesi*, H. 1310, 141-142.
- BOA, A.DVNSMHM. d. 100 hüküm no 412.
- BOA, A.DVNSMHM. d. 106 hüküm no: 29
- BOA, EV. d. 14561, 1-21.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. trc. Abdulhalîm en-Neccâr. Kahire: Dârü'l-Me'arif, trz.
- Caers Bram and Demets, Lisa. "Urban History Writing in Late Medieval Bruges and Mechelen". *Urban History Writing in North-Western Europe (15th–16th centuries)*. Edited by Bram Caers, Lisa Demets and Tineke Van Gassen, Belgium: Brepols Publishers 2019.
- Caferîyân, Rasûl. *Hâtırât/Sefernâme-yi manzûm-i Mekke*: Mecelle-i Mikât-ı Hac, 2006.
- Çelebioğlu, Amil. *Erzurumlu İbrahim Hakkı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Demirci, Mustafa. "İslâm Dünyasında Şehir Tarihi". 2. *Milletlararası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi Bildiriler Kitabı*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Demirtaş, Mehmet - Uğurlu, Muhammed. "Osmanlı Döneminde Bitlis (1870-1919)". *Bitlis Tarihi*. ed. Mehmet Demirtaş. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021.
- Demirtaş, Mehmet. "1914 Tarihli Bitlis İsyanının Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Yansımaları-Cezalar, Mükâfatlar". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2018), 432-492.
- Dumolyn, Jan and Bruaene, Anne-Laure Van. "Urban Historiography in Late Medieval and Early Modern Europe". *Urban History Writing in North-Western Europe (15th–16th centuries)*. Edited by Bram Caers, Lisa Demets and Tineke Van Gassen Belgium: Brepols Publishers 2019.
- Duygu, Zafer. *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ*. İstanbul: Divan Kitap, 2006.

- Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî târihi'l-mulûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ ve Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- el-Âmilî, Bahâeddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed. *el-Keşkûl*, thk. Muhammed Abdülkerîm Nemirî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- el-Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-bilâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, trz.
- es-Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. eş-Şeyh Zeynüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Kâhirî
- eş-Şafiî. *el-i'lân bi't-tevbîh limen zemme et-târîh*. thk. Franz Rüzensal. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, trz.
- et-Tabîb Ebû Hafs Ömer b. el-Hızır İlalîmiş et-Türkî. *Kitâbu târihi Düneysir*. thk. İbrâhîm Sâlih Dimaşk: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- Fîrûzâbâdî. *el-Kâmûsü'l-muhîd*. thk. Muhammed Nuaym el-Arksûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gencer, Fatih. "Şerefhanlardan Alaaddin Paşazadelere Bitlis". *Bitlis Tarihi*, ed. Mehmet Demirtaş, İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021.
- Genç, Vural. "Osmanlılar ve Safeviler Arasında Bidlis Hâkimleri (1578-1700)". *Bitlis Tarihi*, ed. Mehmet Demirtaş, İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2021.
- Günay, Nejla. "Rusya'nın Osmanlı Unsurları Üzerindeki Çalışmaları ve 1914 Bitlis Ayaklanması". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 10(20) (2017), 49-68.
- Gündoğdu, Mehmed Kemal, *Müştak Baba*. İstanbul: MEB Basımevi, 1997.
- Hewsen, Robert H. "Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası". *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. Ed. Richard G. Hovannisian. çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016.
- Hüsrev, Nasır. *Sefernâme-yi Nasır Hüsrev Alevî*. Tahran: İntişârât-ı Kitabfüruşî Mahmûdî, 1922.
- Işık, İhsan. *Diyarbakır Ansiklopedisi*, Ankara, Elvan Yayınları, 2014.
- İbn Bessâm, Ebü'l-Hasen Alî eş-Şenterinî. *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1997.
- İbn Şeddâd, İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm. *A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*. thk. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre. Dimaşk: İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbnü'l-Esir, İzzeddîn. *el-Kâmil fi't-târîh*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1966.
- İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Alî el-Fârikî. *Târîhu Meyyâfârkîn ve Amid*. thk. Kerîm Fârûk el-Hûlî ve Yûsuf Baluken. İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2014.
- İbrahim Hakkı. *Marifetnâme*, sad. Abdullah Aydın. İstanbul: Öz Ensar Yayınları, 2013.
- Kehlan, Javad Mofrad. *Mana ve rişe-yi ba'zi vâjehâe coğrafi kohen*, https://farhang.blogspot.com/2018/03/blog-post_14.html, s. 2, Erişim tarihi: 18.05.2003.
- Kıyıcı, Selahattin. "Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/552. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Lâtifi. *Evsâf-ı İstanbul*. haz. Nermin Sürer. İstanbul: Baha Matbaası, 1977.
- Mandacı, Ebru. "Urartu Döneminde Bitlis'in Sosyo-Ekonomik Yapısı". *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*. Ed. Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019.

- Müşâtâk Baba, Mustafâ b. İbrâhîm Bitlisî. *Asâr-ı Müştâk ve esrâr-ı uşşâk*. Ankara: Milli Kütüphane, Yer Numarası: 06 Mil Yz B 1114, Dvd No: 2338.
- Müşâtâk Baba, Mustafâ b. İbrâhîm Bitlisî. *Dîvân-ı Müştâk Baba*. TBMM Kütüphanesi, Yer: 89-821.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûsü'l-a'lâm*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyad: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi-Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Sü'ûd el-İslâmiyye, 1991.
- Süleymân b. Halîl. *et-Tuhfetü's-seniyye fî târîhi'l-Konstantiniyye*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Umûmiyye, 1887.
- Sümer, Faruk. "Ahlatşahlar". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 2/24-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Şerefeddin Han b. Şemseddin b. Şeref Han. *Şerefnâme Tarîh-i Mufasssal-i Kurdistân*. nşr. Vladimir Véliaminof-Zernof. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1377.
- Terzibaşı, Ata. *Kerkük Şairleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Tezcan, Mehmet. "Bagagîş / Baġaġîş" Adından "Badlîs / Bidlis" Adına: Ermeni ve Bizans Kaynaklarında "Bitlis" Adının İlk Görünümleri". *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*. Ed. Prof. Dr. Mehmet İnbaşı, Prof. Dr. Mehmet Demirtaş. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Tolasa, Harun. *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.
- Tomaszewski, Marco. "The Edition Basler Chroniken and the Beinheim Manuscript". *Urban History Writing in North-Western Europe (15th–16th centuries)*. Edited by Bram Caers. Lisa Demets and Tineke Van Gassen. Belgium: Brepols Publishers, 2019.
- Törehân, Mehmet Serdar. *Hazreti Pir Muhammed Küfrevî*. Malatya: Uğurel Matbaası, 2019.
- Tuncel, Metin. "Bitlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/225-228. İstanbul: TDV Yay. 1992.
- Uğurlu, Muhammed. *Geçmişin Aynasında Süryaniler Bitlis ve Diyarbekir Örneği (1870-1920)*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2024.
- Umar, Bilge. *Türkiye'deki Tarihî Adlar*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1993.
- Yaz, Arafat. *Mervânî Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed*. Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2019.
- Yıldız, Enes- Hasan Doğan. *Şehirler Divanı*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2023.